

SURNUGA SEOTUD USKUMUSED JA MUISTENDID EESTI RAHVAPÄRIMUSES

Eha Viluoja

Surnud esivanemad olid oodatud külalised hingedeajal, paikkonniti erineval ajavahemikul mihkripäeva (29. IX) ja mardipäeva (10. XI) või mardipäeva ja kadripäeva (25. XI) vahel, harvemini enne jõule, mil neid kostitati kodudes toiduga (Hiemäe 1991).

Vastavalt uskumustele võis surnu tulla koju ka muul ajal ja muudel asjaoludel. Seda peeti märgiks mingi normi rikkumisest, kas surnu enese poolt tema eluajal või elavate poolt. Niisugust surnut nimetati kodukäijaks ja temast püüti vabaneda.

Kui hingedeaja tähistamise komme hääbus hiljemalt käesoleva sajandi algul, siis muistendeid ja eriti memoraate kodukäijast jutustatakse veel tänapäevalgi. Selline olukord peegeldub Eesti Kirjandusmuuseumi kartoteegis järgmiselt: hingedeaja kohta on umbes 500, kodukäija kohta u. 3600 kaarti. Käesolev kirjutis tahabki keskenduda kodukäijaga seotud pärimustele.

Osa Eestis tuntud tüübikindlatest surnuga seotud uskumusmuistenditest on esindatud Antti Aarne kataloogis “Etnische Märchen- und Sagenvarianten”. Nimetatud kataloog toetub dr. Jakob Hurda ja Eesti Kirjameeste Seltsi kogudele, mis moodustavad ca 10% praegustest eesti folkloorikogudest, ega saa olla mõistagi ammendav. Et kaasaegsemat eesti muistendikataloogi ei ole, olen materjali süstematiseerimisel kasutanud ka soome muistendikatalooge: Lauri Simonsuuri “Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen” (1961, edaspidi S ja tüübiviide) ja seda täiendavat Marjatta Jauhiaineni tüübiloendit (1972, edaspidi J ja tüübiviide), kuivõrd vaatlusalune materjal eesti ja soome folklooris on suuresti kattuv.

Muistendites, memoraatides ja uskumusteadetes iseloomustatakse koju tagasitulevat surnut kui visuaalset (inimene, loom, lind, ebamäärane kogu, ese või nähtus), auditiiivset (kõne, hääliitsused, helid) ja/või taktiilset (puudutus, kombitavus) olendit. Nimetatud omadused võivad esineda üksikult, erinevates kombinatsioonides või kõik koos. Samuti järeldatakse surnu kodukäimist kaudsete märkide põhjal (jäljed, surnu poolt kaotatud esemed, tegevuse resultaadid). Kodukäija võib olla äravahetamiseni sarnane elava inimesega, ometi on talle nagu teistelegi üleloomulikele olenditele omased teatavad üleloomulikkuse kriteeriumid: kujumuutus, ootamatu kadumine, kuratlikud atribuudid välimuses, tavalisest erinev liikumisviis, ebaselge või moonutatud kõne, kummaline käitumine, seletamatud jäljed või vastupidi – jälgede puudumine.

Rahvapärimeses ilmneb kolmesugune arusaam kodukäija olemusest: 1) elav laip, 2) hing/vaim ja 3) vanapagan/kurat surnu kujul.

Kujutlus kodukäijast kui elavast laibast kuulub uskumuste vanemasse kihistusse ja tuleb esile peamiselt tüübikindlates muistendites ning mõnedes uskumusteadetes. Palamuse kihelkonnas on seletatud 1895. a.: *Kodukäija on surnu, kellele hing uuesti jälle sisse läheb, ja kes siis hauast koju end näitama tuleb* (E 17943 < Palamuse – H. Maasen). Peatume esiteks muistenditüüpidel, kus surnu juba enne matuseid või matuste käigus aktiivsust ilmutab ja elavatele ohtlikuks muutub.

* Surnu liigutab lautil, räägib, ründab valvajad (S C 101, J C 112). Võrdluseks tuletagem meelde muinasjututüüpi AT 307, kus surnud neiu tapab/sööb valvajad.

* Surnu määrdunud käed on tõendiks tema tegutsemisest.

* Surnu ründab kalmistuteel matjat, kes põgeneb puu otsa (Aa S 3, S C 231).

* Surnu (nõid) kolistab kirstus (S C 233).

Pärast matuseid tegutsev surnu esineb elava laibana järgmistes muistenditüüpides.

* Tüdruk tõuseb hauast ja otsib peitunud sulast (Aa S 8).

* Sulane paneb surnud härra hauda kinni (Aa S 6).

* Mees ei lase hauast lahkunud surnut kirstu tagasi enne, kui see õpetab, kuidas elustada tema poolt pulmas suretatud pruutpaari (Aa S 7).

Eestis on arvukalt uskumusteadeteid ja muistendeid, kus hundid ehk Püha Jüri kutsikad murravad kodukäija. Kujutlus Pühast Jürist kui huntide patroonist on Eestisse tulnud venelaste kaudu (Loorits 1927, 92–93). Sageli kutsub hundid välja kodukäija poolt ahistatud inimese sajatus: “Hundale, hundale!” Muistenditüübi “Kodukäija küüdis” (J C 130) eesti variantides vabastavad just hundid teelise soovimatust kaasasõitjast, samuti kui surnud peremehega kimpus oleva sulase muistenditüübis Aa S 6. Kodukäija (või vanapagana) ja huntide teemat esindab veel üks kindlapiirilise süžee muistenditüüp, milles kuskil kõrgemal,

kättesaamatus kohas (küünikatus, puu) istuv kodukäija õrritab all ootavaid hunte: “Kuts, säh üks jalg, kuts, säh teine jalg!” Lugu lõpeb sellega, et sündmuskohale sattunud inimene kodukäija alla tõukab. Muistendites huntide poolt murtavast kodukäijast (ja mitte ainult neis) tuleb ilmekalt esile ebamäärane arusaam kodukäija materiaalsusest või spirituaalsusest. Ühelt poolt võib murtud kodukäijast jääda maha tema suririetuse esemeid või ka sinist vedelikku nagu üleloomulikest olenditest kunagi. Teiselt poolt räägitakse, et kodukäijast surnu ei saa enne rahu, kui hundid ta kolm või üheksa korda ära on söönud. Minu poolt kasutatud soome muistendite kataloogides ei leidnud ma muistendeid huntidest kui kodukäija hävitajaist, nähtavasti on see teema Soomes tundmatu.

Enamuses juhtudest käsitatakse end ilmutavat surnut kui hinge või vaimu – need kaks terminit on rahvapärimeses sünonüümidena paralleelselt kasutusel. *Ega tema kondid küll kodu käind, ta vaim käis kodu* (ERA II 77, 429 (79) < Hageri vanadekodu < Nissi – R. Põldmäe < Jaagup Jäämann, 70 a.), kinnitas Nissi kihelkonnast pärit vanainimene 1934. a. Samasugune suhtumine on omane ka valdavale osale memoraatidest ja muistenditest. Et kodukäija-lugude hulgas on palju kohalikke muistendeid, teeb see nende tüpologiseerimise keerukamaks: kuigi traditsioonile toetuv, on iga konkreetne muistend suhteliselt iseseisva süžeeaga. Ülevaatlikuma pildi annaks siin motiiviloend. Soome folklorist L. Simon-suuri lähtub oma kataloogis eelkõige kodukäimise põhjustest, jaotades kodukäijad süüdlasteks, süütuteks ja teisteks. Sama meetodiga saab muidugi läheneda ka eesti materjalile. Ometi tahaksin siinkohal iseloomustada kodukäijat pigem mõnede tüüptegevuste kaudu, nii nagu need rahvajuttudes ilmnevad.

- * Surnu naaseb koju oma matusepäeval, suhtleb matuselistega (J C 489).
- * Kodukäija kolistab, loobib asju (S C 481), kuuldakse samme.
- * Kodukäija laseb kariloomad lahti, põhjustab nende haigust ja surma (J C 482).
- * Kodukäija esineb luupainaja rollis.
- * Kodukäija otsib/vaatab, kolistab talle kuulunud asju (J C 434).
- * Kodukäija püüab jätkata endist tegevust, näiteks künnab; enamasti järeldatakse surnu(te) tegutsemist kuulmisaistingu põhjal: kuuldakse koodiga viljajepeskumist, käsikiviga jahvatamise kolinat, piima sorinat lehmalüpsmisel, tagumist sepikojas, saagimist, tööriistade kolinat.
- * Surnud ema käib last vaatamas (S C 411).
- * Surnud isa käib perekonda vaatamas. See teema esineb memoraatides.
- * Surnud mees käib naise juures. Teema esineb memoraatides ja muistendites (J C 418, J C 479).
- * Surnud peigmees nõutab mõrsjat (S C 501, AT 365).
- * Surnu sööb kodus.

* Surnud emand sööb seasööki (on elus olnud ihne) (S C 376).

* Kodukäija räägib omaette, pomiseb, kisendab, oigab, nutab, laulab, vilistab, häälitseb looma kombel.

* Kodukäija pöördub elavate poole: palub abi, kurdab, nõuab midagi, ähvardab, annab nõu.

* Surnud kõnelevad omavahel.

* Kaks surnut kaklevad omavahel.

* Kodukäija tungib elavale kallale.

* Teekäija ja kodukäija võitlus kuuvalgel (Aa S 35).

* Kodukäija tuleb küüti (J C 130).

* Kodukäija läheb mööda teed.

* Kodukäija põgeneb huntide eest, murtakse ja süüakse nende poolt.

* Kodukäija põgeneb kukelaulu ajal.

Kolmanda arusaama kohaselt ei olegi kodukäija surnu ise, vaid paha vaim – vanapagan/kurat, kes käib pärast inimese surma kodus. Hargla kihelkonna elanik on rääkinud 1928. a.: *Koolu käü kuü hirmudama. Kas tuu aga inne koolu ol'!?! Tuu ol'! vanatondinägu esi, kiä käve!* (ERA II 2, 661 < Hargla – H. Tampere < Hipp Jakobson 73 a.). Tuntud on muistendid vanapagana/kuradi asumisest valveta jäetud surnukeha asemel surnukirstu või surnunahka (S E 861), millele vastuabinõude kasutamata jätmisel võib järgneda kodukäimine. On tõenäoline, et osa muistendeist, milles surnu lautsil liigutab, irvitab, räägib, ründab valvajat või matjat, võivad toetuda kujutlusele vanapaganast kui surnu asendajast. Samuti on naisi külastavad surnud mehed muistenditüüpides Aa S 117, J C 479 ja J C 480 tõlgitsetavad kuraditena. Sedasama ei saa aga väita korduvalt naist külastava surnud mehe kohta kohalikes muistendites ja memoraatides konkreetsest kadu- nukesest. Mitmetes muistenditüüpides esinevad kodukäija ja kurat paralleelselt: “Võitlus kuuvalgel” (Aa S 35), kodukäija (J C 130) või kurat küüdis (J E 1101), muistendid hundi-roaks saanud, välgust tabatud või kukelaulust eemale peletatud üleloomulikust olendist. Siiski on kodukäija samastamine kuradiga eesti kodu- käijapärimuses suhteliselt kõrvaline. Tundub, et idapoolsematel läänemeresoom- lastel, venelastel ja leedulastel (et nimetada lähemaid naabreid) on see tavalisem. Võib-olla on siin tegemist õigeusu või katoliku usu mõjuga rahvauskumustele.

Vähestes muistendites räägitakse, et surnud/tapetud loom ilmutab ennast (J C 473).

Sageli on aga loomad (koer, kukk, hobune) need, kes näevad inimesele näh- tamatut kodukäijat (J C 1705).

Et kodukäija tegevus oli elavatele häiriv või ohtlik, püüti temast vabaneda. Paljudes muistendites, memoraatides ja uskumusteadetes kirjeldataksegi, mida võeti ette kodukäimise vältimiseks või lõpetamiseks (S C 491). Et see on oma- ette teema, siis nimetagu siin vaid, millistesse funktsionaalsetesse rühmadesse

jagunevad arvukad tõrjeviisid: 1) kontakti lõpetamine surnu ja tema endise keskkonna vahel; 2) surnu liikumisvõime piiramine või kaotamine; 3) surnu eksitamine kalmistuteel; 4) tõkete seadmine elavate ja surnute vahele; 5) surnu kinnipanemine kirstu või hauda ja 6) kodukäija hävitamine (Viluoja 1992). Muistendeis kirjeldatakse ka tõrjutud kodukäija käitumist. Kodukäijat nähakse ühel või teisel kujul tõkestamis- või eksitamiskohas ning kuuldakse tema kaeblemist: “Koju tahaks minna, aga ei saa.”

Kirjandus

- Aa S = Aarne, A. 1918. *Estnische Märchen- und Sagenvarianten*. FF Communications 25. Hamina.
- AT = Thompson, S. 1961. *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen*. Translated and enlarged by. FF Communications 184. Helsinki.
- Hiimäe, M. 1991. *Eesti rahvakalender V*. Tallinn.
- J = Jauhiainen, M. 1972. *Täydennyksiä uskomustarinoiden tyypiluetteloon. Beiträge zur Lauri Simonsuuri Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen*. Helsinki.
- Loorits, O. 1927. *Liivi rahva usund II*. Tartu.
- S = Simonsuuri, L. 1961. *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen*. FF Communications 182. Helsinki.
- Viluoja, E. 1992. Revenant Prevention in Estonian Folk Tradition. *The Journal of Intercultural Studies*. Extra Series 2. Edited by T. Koizumi, T. Kikugawa. Uralic Studies, Volume 2. Osaka-Tokyo, 105–109.